

Александър Георгиев / Александр Георгиев

ЗАПАДНИТЕ ПОКРАЙНИНИ И БЪЛГАРО-ЮГОСЛАВСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ 1919–1923 г.

Западные окраины и болгаро-югославские отношения 1919–1923 гг.

***Резюме:** Западные окраины – это политико-географическое понятие, которое появляется после Нейтского мирного договора (27 ноября 1919 г.). Таким енутятся земли (города Цариброд, Босилеград, Кула), отданные по “стратегическим” причинам новосформированному КСХС. В этом докладе рассматривается внешняя политика Болгарии в первые послевоенные годы (1919–1923), пытающаяся загладить отношения с соседями и таким образом выйти из полной изоляции. Несмотря на огромные усилия со стороны премьер-министра и министра иностранных дел, вместо улаживания конфликта между двумя государствами, напряжение все больше усиливалось.*

***Ключевые слова:** Западныеокраины, внешняя политика Болгарии, Нишское соглашение.*

България участва в Първата световна война с главната цел да поправи неправдата, сторена в Букурещ на 28 юли 1913 г. След множество победи на бойното поле, съдбата на България отрежда да се нареди, след края на войната, на страната на победените. Новият ред в Европа и света се създава в резултат на Парижката мирна конференция. На нея участват всички победителки, а победените са поканени само да им се връчи готовият текст на договора. След Германия и Австрия идва ред и на България¹. Датата за подписването е определена от Парижкия върховен междусъюзнически съвет – 27 ноември (четвъртък), а мястото е кметската сграда на парижкото предградие Ньой сюр Сен. В близост до кметството се намира замъкът на Готие дьо Ньой, загинал в голямото сражение срещу българите при Одрин през 1205 година². Точно в 10 часа и 45 минути в празничната зала председателят Жорж Клемансо е поканил да влезе българският министър-председател и да подпише договора. След като Стамболийски слага мъчително подписа си, се изреждат по азбучен ред делегатите на съюзните и сдружени сили. Всичко това продължава точно 15 минути. Териториалната разпоредба на Ньойския договор отнема от България Добруджа, Вардарска Македония с района на Струмица, и Западните покрайнини, дадени на СХС кралство. Западна Тракия (между реките Места и Марица) остава като територия, наречена Междусъюзническа Тракия, принадлежността на която дипломатически ще се реши. Само една година по-късно тази територия се дава на Гърция. Турция получава Източна Тракия, като се възстановява

границите от 1913 г. Стратегическата граница с България, която Сърбия налага в Ньойския договор е причина за появата на ново историко-географско понятие – Западни покрайнини. То включва над 120 селища, в това число един град – Цариброд и три пазарни селища – Босилеград, Трънска клисура и Брайковци³. Населението в Западните покрайнини по последните преброявания от 1910 г. наброява 64 509 души, от които 54 758 българи, 8637 румънци (власи), 549 цигани и други по-малки етнически общности, от които за сърби се определят само 127 души и то главно в районите на Царибродско и Кулско⁴.

Границата на България със Сърбо-Хърватско-Словенското кралство се определя от чл. 27 като следва: „От влизането на р. Тимок в р. Дунав, обща точка на трите граници на България, Румъния и Сърбо-Хърватско-Словенското кралство, като на юг до една точка, която ще се избере по течението на река Тимок, намираща се до кота 38, на запад от Брегово...“⁵. Като границата е определена най-общо и често се среща термина една линия, която ще бъде определена на самото място. Член 29 предвижда определяне на комисия за очертаване на границата, която трябва да се увери на място от възможното прокарване на линията, която да отговаря на населението и да се спазват стопанските условия. След като се запознава на място комисията излиза със становището, че не може да се постави тук границата, която разсича села на две, разделя имоти, къщи, изолира цели села, както е в Босилеградско. Новата граница разсича над 25 села и дори минава през най-свещените места за всички народи – гробищата и църквите. Църквата в махала Пряпорец на с. Жеравино строена през 1893 г. заедно с гробището остава в сръбска страна, а населението в българска. Цяла една година населението тайно нощно време разкопава гробовете на своите близки и ги пренася на българска територия. А в Бобешино граничната бразда преминава през олтара на църквата. Благодарение на бързата намеса на френския делегат в комисията, браздата е преместена с един метър, но населението е принудено да влиза с паспорт в църквата, тъй като входът е от сръбската територия⁶.

В село Клисура, Трънско, на 3 ноември 1920 г. председателят на комисията заявява пред местните хора, че тези села няма да бъдат откъснати. Кралство СХС решава да изпревари тези събития и на 6 ноември 1920 г. окупира територията. Денят на окупацията е Задушница и става символ на погребаните надежди и на погиването на българщината в Западните покрайнини⁷. В Босилеград още е пресен споменът за случилото се преди три години (15 май 1917 г.), когато градът и съседните села са опожарени от четата на поручик Коста Печанац. Сега сръбските войски идват и се обявяват за „освободители на своите поробени от българите братя“ – пълен абсурд. Сърбия не признава етническата принадлежност на българите, макар при подписването на Сен-Жерменския мирен договор да е поела задължението за спазване на правата на малцинствата. Но дългогодишният борец за великосръбската идея и премиер на Кралство Сърбия Никола Пашич откровено заявява, че няма нужда да се спазват правата на българското малцинство на територията на Кралството,

просто няма такава малцинство. Новата граница чувствително влошава положението и политически и икономически на населението от Босилеградско. Това население е затворено отвсякъде, поради високите планински вериги към Сърбия, които в повечето месеци от годината са непроходими, а към България е новата граница. Естественният пазар към Кюстендил и София е затворен. Единственият път, по който населението е принудено да поеме, е пътят на своите братя от Македония и Тракия, пътят на бежанеца. Но лесно ли се оставя вековното огнище, което е надграждано с любов през вековете? Член 40 от Ньойския договор улеснява този проблем. В него стои следното: „В срок от две години след влизането в сила на настоящия договор, българските поданици по-възрастни от 18 години, които са били установени на териториите, които с настоящият договор се дават на Сърбо-Хрватско-Словенската държава, ще имат право да изберат българското поданство“ и ако изберат такава се задължават да напуснат държавата за срок от една година⁸. Понеже по това време не е прието правото на притежание на двойно гражданство. Така за българите зад граница има две възможности – да си останат българи и да напуснат вековните огнища, и да станат бежанци в собствената си държава или да станат „прави сърби“ в домовете си.

При влизането в „новопридобитите територии“ сръбската войска и жандармерия са разбивали портите и оградите, нахлували в дворовете и къщите, плячкосвали, обръщали покъщнината и търсили български пари и скъпоценности. Мъчили хората по най-нечовешкия начин, наказвали всички, които показват и най-малък знак на непокорност. И както е казал френският журналист Анри Пози войната се връща, тук историята със сръбските жестокости към „новопривоените краища“ се повтаря. Всеки път, когато някой местен жител проявява българско национално чувство, получава тежък бой и други наказания. Голям тормоз, измъчване и биене с прикладите на пушките са преживели хората, когато от тях е иззето донесеното от предходните войни и особено, когато им се налага да предадат оръжие, което не са имали⁹. Българските училища са закрити и на техни места са открити сръбски. Обучението се провежда на сръбски език, фамилните имена на учениците са сръбизирани с наставката – ич, както впрочем и на останалото население. Сръбизирани са и някои имена като Георги става Джордже, Славчо – Славолуб, Кирил – Чирило и т.н. На населението е внушавано сръбско национално самочувствие и увереност, 6 ноември не е ден на окупация, а ден на освобождение. Училищата служат като най-силно средство на сръбската асимилаторска пропаганда. Децата са принуждавани да пеят само сръбски песни, а за български и дума да не става, да говорят на сръбски, а българският роден език е забранен. Сръбските власт прогонват 42 свещеници и променят 45 български църкви в сръбски. Има доста църкви, които са боядисани и наново изографисани със сръбски надписи и това в повечето случаи се е правило нощно време, а на другия ден се внушава на населението, че това е „божа работа“, или при снемането на боята отдолу се появил старият надпис – сръбският. С това иска да се внуши на населението,

че този край е бил сръбски и народът е „прави сръбски“. Също така са затворени и малкото читалища, спират се местните вестници, конфискуват се обществени и частни библиотеки. В Цариград за осъществяване на сръбската денационализаторска политика се създава „Сръбски национален комитет за култура и просвета“, а под патронажа на кралица Мария се създава и „Общество на сръбските сестри“¹⁰. Разпуснати са и монашески братства в четирите български манастира в региона: „Св. Иван Богослов“ до село Поганово, „Св. Кириак“ до село Смиловци, „Св. Архангел“ до село Изатовци и „Св. Никола“ до село Дружина. Най-будните и видни българи стават жертва на сръбската политика и терор. Властите организират масови съдебни процеси срещу лица, които притежават български книги и вестници или говорят на български език на обществени места. За такива „престъпления“ сръбските правозащитни органи нямат милост и на бързо скалъпените съдебни процеси осъждат на по 10 и повече години затвор. Българското население страда и от домашни предатели, често заядливи съседи, които за една малка свада се стига до съдебен процес и наказание, без никаква вина. На българските чети, формирани веднага след окупацията, сръбските власти отговарят с контрачети. Контрачетници биват доушниците на сръбските власти, които за парче хляб или за местна служба продават най-ценното, човешкото достойнство. За съжаление и след толкова години този порок не се изкоренил в босилеградско.

Независимо от жестокостите и преследванията, българското население не се превръща в жертва на асимилатора. С помощта на своите братя, успели да се завърнат в родината си, то се организира за борба срещу окупатора. България гледа със съчувствие към своите изоставени чеда, но притиснатата от тежките ограничения на Ньойския договор, не може да им помогне. Международната общественост не иска да чуе за проблемите на българския народ, а Сърбо-Хърватско-Словенското правителство продължава да твърди, че българско национално малцинство в пределите на държавата няма, както и няма Западни покрайнини, а Източна Сърбия.

Парижката система от мирни договори вместо да реши световните проблеми, създава и залага бъдещи противоречия между отделните европейски системи. На самата мирна конференция, когато виждането за справедливост и самоопределение на всички народи се превръща в основно мото на целия свят е възприет принципа на по-силния – тактиката „разделяй и владей“. Програмата на американския президент Уилсън за мирно уреждане на света, която всички възприемат като основа на бъдещата европейска политика, не успява. Все по-осезаемо става противоречието между Франция и Великобритания. Франция, затвърждавайки влиянието на Балканите се заема с уреждане работата на Гърция, Кралство на сърби, хървати и словенци (от 1929 г. преименувана в Кралство Югославия), Румъния, Чехословакия, до известна степен и на Полша. Стремещът ѝ да създаде една Дунавска федерация срещна яростно противопоставяне на Италия. В тази сложна международна обстановка Александър Стамболийски започва изграждането на „нова българска външна политика“¹¹.

След пристигането в Париж, Стамболийски отправя писма до министър-председателя на Франция и до представителите на Кралство на сърби, хървати и словенци, Румъния и Гърция. Заслужава внимание това, отправено до Никола Пашич, ръководител на СХС делегация. В него Стамболийски припомня, че в Сърбия трудно би се намерил глас, който да оспори искреното му желание за тясно сближение между двата славянски народа. „Борейки се против тази фатална война и в народното събрание и в печата, и между народа винаги съм проповядвал не само сближение, но и съюз между нашите народи” – подчертава министър-председателят на България. Според Стамболийски лудориите в политиката водят до нещастия за народите, до извършени братоубийствени войни. Народът трябва да се обединява и да мисли само за добро в бъдеще. И продължава: „Вие днес сте победители и поради това си присъединявате земи, които винаги са били български, като по този начин изкопавате още една пропаст между нашите два братски народа. Какво ви е накарало да сторите това, мен ми е неизвестно, но убеден съм, че историята, моралът и правилното разбиране длъжностите на политическия човек винаги ще ви осъдят”¹². Но тези думи не смекчават отношението спрямо България и новосформираното кралство. На няколко пъти Стамболийски изразява дълбоката си покруса от факта, че България е разпокъсана. Той е решителен противник на войните, като средство за решаване на националните проблеми на България. Единствено мирният път е начин за подобряване на положението на българите, останали във от родината¹³.

Първата негова крачка е да ликвидира последиците от войната и направеното от българите негативно впечатление в света. След това ще дойде и една ревизия на международните договори. Не веднъж Стамболийски припомня пред свои съмишленици страхът, който Белград все повече изпитва спрямо нарасналите италиански амбиции за господство в адриатически регион. Ето защо в новата ситуация за подпомагане на българските амбиции, Стамболийски открива подходящ партньор в лицето на Белград.

От своя страна Кралство СХС не е толкова ентузиазизирано за сключването на някакъв мирен договор с България. На един прием при министър-председателя Никола Пашич, българският пълномощен министър в Белград Коста Тодоров подхваща въпроса за бъдеща среща със Стамболийски, Пашич отговаря, че има още време¹⁴. В белградската преса непрекъснато се появяват съобщения, в които се отправят нападки срещу българския премиер, че играе двойствена политика като търси и срещи с италианските власти. Крайно националистическите вестници съобщават за подписано споразумение между България и Италия за бъдещата граница между двете държави в Албания. Кризата в българо-сърбо-хърватско-словенските отношения след окупацията на Западните покрайнини все повече се задълбочава. В края на ноември 1920 г. Белград предприема още по настъпателни действия спрямо България. Окупационните действия се обясняват с мотива, че София не изпълнява поетото, през март същата година, обещание да се изпратят в Кралство СХС договорените вагони с въглища. Основание за своята антибългарска кампания Белград намира в

решението на Международната конференция в Спа, провела се през лятото на същата година. Позицията на Кралство СХС се заключава в следното: България не изпълнява поетото от Ньойския мирен договор задължение, което всички държави трябва да вземат под внимание. Тези изявления намират подкрепата и в изявлението на френската делегация¹⁵. В отговора Коста Тодоров връчва официална нота, напомняща, че в подобна ситуация Ньойският договор не предвижда определени срокове. За да се тушира напрежението, до края на месеца на Кралство СХС се предават 81 локомотива, 281 вагона с резервни части за тези локомотива и 25 хиляди тона въглища. Следващият въпрос, който остава нерешен, е въпросът с българските военнопленници, намиращи се още затворени в Нишката крепост. С проблема официално се заема и британското външно министерство, според което към 15 август 1920 г. в Кралство СХС има останали в плен 10 902 български военнослужещи – 78 офицери и 10 824 войници¹⁶. Благодарение на тази намеса към края на годината военнопленниците са депортирани в България, но остават задържани 7 офицери и 8 войници, под предтекст, че са военнопленници, участвали в грабежи и изнасилвания в окупираните територии по време на войната.

Напрежението в българо-сърбо-хърватско-словенските отношения внася проявилният се в резултат от анексията на Западните покрайнини поток от бежанци. След като стават известни тежките клаузи, предвиджани в мирния договор с България, през лятото на 1919 г. от Западните покрайнини по посока към България потеглят колони от бежанци. Но въпреки това населението още се надява, че Европа ще чуе техния призив и ще отмени заложените сръбски искания и проектодоговора, връчен на България от парижките „миротворци“. Както е известно, това не се случва и след 27 ноември 1919 г. започва помасово движение. Бежанската вълна придобива най-големи размери след 6 ноември 1920 г., когато територията е окупирана от Кралство СХС. Огромна част от населението напуска домовете си и поема тежкия път на бежанец. Самото преминаване на границата е на групи или поединично. Емиграцията се извършва както по легален, така и по нелегален път. Пристигайки в България, бежанците се сблъскват с всекидневни трудности. Въпреки предприетите от правителството на Александър Стамболийски усилия по устройването на бежанците, много от тях остават в тежко положение¹⁷. Големият брой на бежанците в България налага нуждата от изграждане на структури, които да работят в тяхна подкрепа. През май 1920 г. Народното събрание приема закон за настаняване на бежанците и осигуряване на поминъка им. С него се обезпечават всички онези бежанци, пристигнали в България след 1913 г. Към МВРНЗ се създава бюро за настаняване на бежанците, което се заема с прилагане на закона. Със закона се отчуждават всички необработваеми от собствениците си земи, на собствениците се заплаща символична сума, което прилича на грабеж. В повечето случаи тези земи са притежание на градските земеделци или на привърженици на другите партии, конкуриращи на БЗНС¹⁸.

През 1921 г. приоритет на външнополитическите действия на София си остава постигането на разбирателство с всички балкански страни и най-вече с Кралство СХС. На 11 април 1921 г. по инициатива на министър-председателя на Кралство СХС Никола Пашич до София се изпраща колективна нота, подписана от правителствата на КСХС, Румъния и Гърция. В нея се изразява протест срещу дейността на „български комити“, които тероризират територията на трите държави. В бърз отговор българското правителство излиза с опровержение на изнесените в нотата данни и предлага да се проведе международна анкета, която да докаже неоснователността на отправените обвинения. Получавайки отказ от балканските правителства, българското правителство се обръща и към европейските правителства. По също време Коста Тодоров посещава и премиера Никола Пашич и тайно британският посланик в сръбската столица Ъънг. Пред Ъънг, както и по-късно пред френския външен министър българският дипломат заявява, че България върви по нов път и не представлява никаква опасност за съседите. По отношение на „комитаджиите“ К. Тодоров заявява, че „част от тях са в съседните на България държави и понеже те имат по-голяма военна мощ от България що има, нека ги хванат и унищожат, защото те вредят и на България“¹⁹.

Такива действия сърбо-хърватско-словенското правителство предприема през цялата 1921 г. В края на май 1921 г. верният привърженик на Александър Стамболийски, министърът на вътрешните работи Александър Димитров посещава Пашич в Белград, за да го убеди, че българското правителство ще направи всичко, за да разчисти пътя на сближение между двете страни. Александър Димитров приема всички сръбски искания, като най-вече поема ангажимента да спре дейността на ВМРО и да се гласува суров закон за преследване на четите, образувани на българска територия. И не само това, българският министър обещава, че България е готова да приеме и сръбски официални органи, за да действат съвместно с българските, което е несъвместимо със суверенитета на страната²⁰.

Ново напрежение между двете страни настъпва след като на 21 октомври 1921 г., когато дейци на едно от крилата на ВМРО извършват в Кюстендил атентат, при който е убит министър Александър Димитров. По този повод земеделското правителство въвежда в района извънредно положение. Това служи като повод на Белград да струпа по източната си граница значителни войскови подразделения. Благодарение на правовременната намеса на западните дипломатически представители в Белград и София, конфликтът е преодолян. На 18 май 1922 г. Цариград и Босилеград осъхват облепени с позиви, в които българските деца от района се призовават да не се подават на зачестилите опити за сърбизиране. Позивът е анонимен. В него се казва: „Пазете народността си и знайте, че сте българи и само българи“²¹. Това дава повод на местните сръбски власти да засилят терора над българското население. На 31 май 1922 г. в белградската преса се появяват съобщения за осезаемо засилване на югославските полицейски части в пограничните райони, както и на пограничната стража. Белград се мотивира със „зачестилите движения на чети“. За да тушира напре-

жението пълномощният министър Коста Тодоров се среща с външния министър на КСХС – М. Нинчич и му предава официално съобщение от българското правителство, в което се казва, че българската държава няма нищо общо с тези последни действия в Цариброд и Босилеград. От Босилеград и Цариброд ежедневно пристигат ужасяващи новини. Към границата със България са се насочили нови войкови подразделения. На населението е наредено да не се приближава до граничната бразда, като по този начин най-много страдат селяните, които имат ниви и ливади, непосредствено до граничната бразда. В Босилеград са затворени десетина видни селяни, за които се смята, че са помагачи на комитите, в затвора са изтезавани, някои след това и умират от нанесения им побой. Конфликтът се задълбочава и това кара българското правителство да търси съдействие на ОН. Благодарение на поредната дипломатическа намеса на европейските правителства конфликтът е преодолян.

От втората половина на 1922 г. Кралство СХС изменя отношенията си към България. Тук съществено влияние оказаха промените на Балканите. През септември 1922 г. Турция нанася съкрушителен удар на гръцките интервенти в Мала Азия²². За да покаже пред международната общност, че Кралство СХС е единственият инициатор и крепител на мира на Балканите, в Белград поставят начало на нова тактика спрямо България. За промяна в политиката спрямо България се изказват редица видни сръбски интелектуалци. В Белград все по-активен става лозунгът: „Териториалните загуби на България са и наши загуби“. Това е глас за възобновените амбиции за образуване на южнославянска федерация, в която би участвала и България. Първата решителна стъпка към българо-сръбско сближение този път е направена от министър-председателя на кралството Никола Пашич с поканата на Александър Стамболийски да посети Белград. На път за Лозана българският министър-председател Александър Стамболийски посещава Белград. Приет е от Никола Пашич, външният министър Момчило Нинчич и от крал Александър. Българският премиер заявява, че е готов за компромиси и договаряне. Напомня, че вечно се е борил за разбирателство и против война. Пред тях той заявява, че няма претенции към Македония. Нещо повече той предлага „югославяните да вземат заедно с Македония и цялото ѝ население, за да ги възпитават и направят от тях хора“. По този начин Стамболийски поставя въпроса да се разреши на бежанците от Македония и Западните покрайнини да се върнат по домовете си. В замяна на това, той предлага да се създаде смесена българо-сръбско-хърватско-словенска комисия за решаване на належащите проблеми, като тези с двувластните имоти, както и следенето на четите. Предложението на Стамболийски прозвучава толкова оптимистично, че Пашич и Нинчич му обещават да го подкрепят в Лозана за излаз на Бяло море през неутрална зона. На Лозанската конференция делегацията на Кралство СХС застава твърдо на позицията за недопускане на никакви корекции на Ньойския договор. Независимо, че не получава никаква помощ по въпроса за излаз на Бяло море, Стамболийски не се отказва от намеренията си за установяване на искрено приятелство с Белград. Предложената от него смесена комисия е сформирана. От българска страна в нея са включени

полк. Стефан Нейков и полк. Иван Петров от ГЩ и полк. Давидов инспектор на граничната стража, от сръбско-хърватско-словенска страна са включени – полк. Б. Илич от ГЩ, полк. Др. Ристич, началник на граничните войски; Ж. Лазич, началник отдел Обществена безопасност; В. Прелич, инспектор в Министерството на вътрешните работи и М. Милич, секретар на сръбско-хърватско-словенската легация в София. На 1 март 1923 г. комисията започва работата в Ниш. Българските и сръбско-хърватско-словенските делегати, приемат че проблемът с границата е на първо място за решаване. Спор възниква по четническия въпрос. Сръбско-хърватско-словенските делегати сочат като причина за появата на четите политиката на българското правителство, изоставило Петричкия, Горноджумайския и Кюстендилския район в ръцете на автономистите (едно крило от ВМРО). Българската делегация подчертава, че с политиката към местното население в Западните покрайнини и Вардарска Македония, Кралството създава условия за появяването на чети. В това число комисията решава да предложи на двете правителства да предприемат съвместни действия срещу четническите движения. По този начин е отстранена възможността от едностранно задължаване на българското правителство, а с това и опасността при всяко навлизане на чети в Югославия да бъде обвинявана България. Делегацията на КСХС предлага да се сключи конвенция за взаимно предаване на виновниците за нарушение на границата и подвеждане под отговорност на всички лица, участвали и оказващи помощ на ВМРО. Искането е отклонено от българска страна с аргумент, че е извън компетенцията на комисията. Двете делегации постигат съгласие да се свика друга комисия, на която да се възложат този, както и други спорни въпроси. В Ниш българската и сръбско-хърватско-словенската страна се споразумяват за улесняване на двувластните имоти от собствениците им до тяхното окончателно ликвидиране. На 17 март 1923 г. преговарящата комисия приключва работа. Приетите резолюции добиват названието Нишко споразумение. За опозиционните партии в България се приема като поредно национално предателство, което води до преврат на 9 юни 1923 г. След тази дата българо-югославските отношения навлизат в нова фаза на неразбирателство и конфликти. Най-много потърпевши са българите от Западните покрайнини.

Въпреки положения огромен труд от страна на министър-председателя и министър на външните работи, вместо да се постигне сближение между двете държави то се отдалечава все повече. Темата „Западни покрайнини“ остава актуална и до днес и често присъства в средствата за масова информация между двете съседни държави – България и Сърбия.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Александров, Е.** Диктат като „дипломация“. От Солун до Ньой – В: История на българите Т. 4. Българската дипломация от древността до наши дни. София, 2010, с. 331.

² **Райчевски, Ст.** Ньойският договор 1919. Диктат и неизпълнени обещания. София, 2010. с. 16.

³ **Петров, М.** Национално-освободителните движения в Западните покрайнини (1919–1934). София, 1995, с. 16.

⁴ Пак там, с. 17–18.

⁵ Ньойски договор с обясними бележки от д-р Б. Кесяков и Д. Николов. София, Изд. Мартилен, 1994, с. 131–133.

⁶ **Захариев, Й. Каменица.** СБНУ 40, 1935., с. 283.

⁷ **Гоцев Д.** Българските етнически общности извън България. – В: История на България. Т. 9. История на България 1918–1944. София, 2012, с. 460–461.

⁸ Пак там, с. 462.

⁹ **Миланов, М.** Забравени български земи. Западните покрайнини в периода между двете световни войни. София, 1994. с. 11.

¹⁰ **Велев, В.** Проявления на Западнопокраинския въпрос (1920–1922 г.) – В: Конгреси и програмни документи след 1878 година. За историята и културата на българските земи под чужда власт. Сборник доклади от международна научна конференция. Кюстендил 14–15 декември 2007, Кюстендил: Изд. ИИ-я при БАН, РИМ, 2008, с. 113.

¹¹ **Велев, В.** Западните покрайнини, България и Югославия 1919–1931. София, 2009, с. 128.

¹² Ньойският погром и терорът над българите. Сборник от документи и материали. Съставител Ц. Билярски. София, 2009, с. 315.

13 Петров, М., С. Стефанова. Александър Стамболийски и българо-югославското сближение. – В: ВИСб, № 3, 1981, с. 4.

¹⁴ **Тодоров, К.** Изповедта на една луда глава. София, 2012, с. 214.

¹⁵ **Todorović, D.** Jugoslavijai balkanskitedržave 1918–1923. Beograd 1979, с. 191–92.

¹⁶ **Митев, Д.** Британските документи за съдбата българските военнопленници след Първата световна война. – В: ВИСб, кн. № 2, 1990, с. 328.

¹⁷ **Велев, В.** Бежанските организации в България. – В: История на България. Т. 9. История на България 1919–1944. София, 2012, с. 5.

¹⁸ **Грънчаров, С.** Управлението на Българския земеделски народен съюз (1919–1923). – В: История на България Т. 9. История на България 1918–1944. София, 2012, с. 177–182.

¹⁹ **Тодоров, К.** Цит. съч. с. 215.

²⁰ **Стателова, Е., Ст. Грънчаров,** История на България в три тома. Т. 3. История на нова България 1878–1944. София, 1999, с. 387.

²¹ ЦДА ф.123К, оп. 1, а.е. 207, л. 1. Цитирано по Българите от западните покрайнини. Сборник от документи. Съставители: Ел. Бугарчева, Л. Зидарова. Т. 35. София: Архивите говорят, 2005, с. 156.

²² **Мичева, З.** Българо-югославските отношения. – В: Векове, 1980, № 3, с. 16.

²³ **Куманов, М.** Нишката спогодба от 1923. – В: Векове, 1973, № 5, с. 34–42.